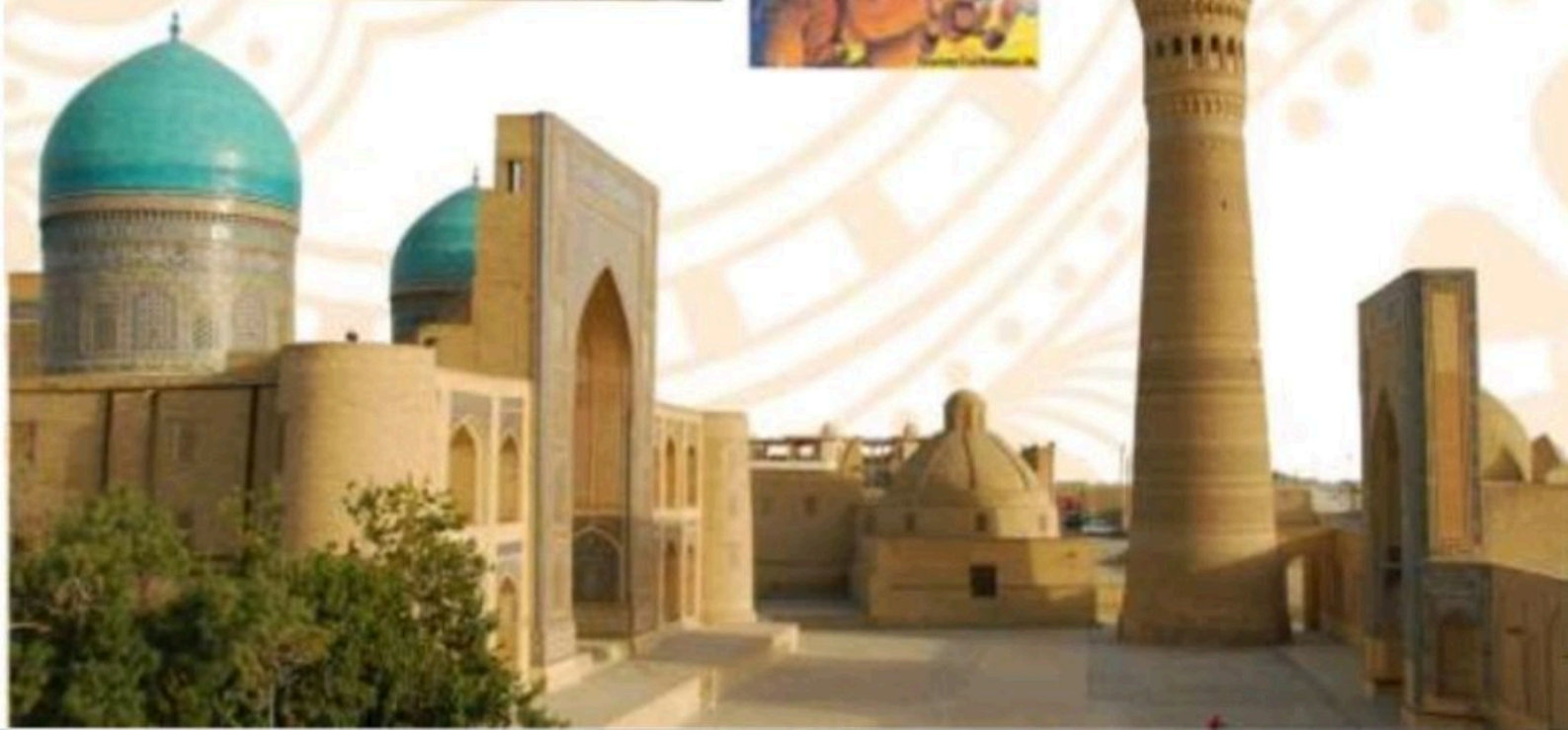
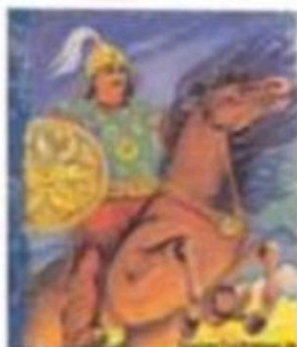

O'ZBEK BOLALAR FOLKLORINI TO'PLASH VA O'RGANISH VA NASHR QILISH MUAMMOLARI

Xalqaro ilmiy – amaliy anjuman

MATERIALLARI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
SPORT FAOLIYATI VA PEDAGOGIKA FAKULTETI
BOSHLANG‘ICH TA‘LIM KAFEDRASI**

**“O‘ZBEK BOLALAR FOLKLORINI TO‘PLASH VA O‘RGANISH VA
NASHR QILISH MUAMMOLARI”**

**XALQARO ILMIIY-AMALIIY ANJUMAN
MATERIALLARI**

**«ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ИЗУЧЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ
УЗБЕКСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА»**

**МАТЕРИАЛЫ
НАУЧНО - ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

**“PROBLEMS OF COLLECTION, STUDY AND
PUBLISHING OF UZBEK CHILDREN'S FOLKLORE”**

**MATERIALS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE**

2023-yil 8-9-noyabr

BUXORO – 2023

Mardonova Sarvinoz Oripovna,
Buxoro davlat universiteti,
o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada so'z yasalishi va unga xos xususiyatlar, mazkur hodisaning yuzaga kelishidagi o'ziga xos nozik jihatlar, o'zbek tilshunosligida so'z yasali masalasining o'rganilishi tadqiq etilgan. . Affiksatsiya va kompozitsiya usulida yangi-yar so'zlar hosil bo'lishi faol kechayotganligi zamonaviy o'zbek adabiyotidan olingan misollar bilan dalillangan. So'z yasalishning reduplikatsiya usuliga alohida to'xtanilgan, faol va nofaol so'z yasovchi affikslar, ularning bugungi kunda so'z yasashdagi imkoniyatlari batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: til, nutq, so'z yasalishi, sistema, tushuncha, lisoniy birlik, yasama leksema, hosila leksema, leksik-semantik metod.

Аннотация. В данной статье изучаются звукообразование и его специфические особенности, специфические тонкости возникновения этого явления, организация вопроса звукопроизводства в узбекском языкознании. Об активном образовании новых слов методом аффиксации и композиции свидетельствуют примеры из современной узбекской литературы. Особое внимание уделено способу дублирования словообразования, активным и неактивным словообразовательным аффиксам, подробно описаны их возможности в словообразовании сегодня.

Ключевые слова: язык, речь, словообразование, система, понятие, языковая единица, искусственная лексема, производная лексема, лексико-семантический метод.

Annotation. This article studies sound production and its specific features, the specific subtleties of the occurrence of this phenomenon, and the organization of the issue of sound production in Uzbek linguistics. The active formation of new words by the method of affixation and composition is evidenced by examples from modern Uzbek literature. Particular attention is paid to the method of duplicating word formation, active and inactive word-formation affixes, and their capabilities in word formation today are described in detail.

Key words: language, speech, word formation, system, concept, linguistic unit, artificial lexeme, derived lexeme, lexical-semantic method.

Kirish. O'zbek tilshunosligida so'zning, jumladan, yasama so'zning til va nutqqa munosabati borasida bir qator ishlar amalga oshirilgan[8;9;12]. Xususan, professor A.Hojiyevning lisoniy va nutqiy birliklar haqidagi maqolalar turkumi[24;25;26], yasama so'zning til va nutqqa munosabati masalasi haqidagi qarashlari[23] o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi bilan bog'liq nazariy fikrlarni kengaytirdi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yasalishi masalalari bilan bog'liq dastlabki ishlardan biri tilshunos olim A.G'ulomov tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa[18,4-46], keyingi – yaqin o'n yillarda yuzaga kelgan tadqiqot sifatida A.Hojiyevning "O'zbek tili so'z

yasalishi tizimi” kitobini aytish mumkinki, mazkur tadqiqot o‘zbek tilshunosligi so‘z yasalishi masalasini bir qadar yangi bosqichga olib chiqdi[27].

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi masalasi haqidagi nazariy fikrlarni to‘ldirishga, bu boradagi qarashlarni yangilashga xizmat qila oladigan tadqiqotlar sirasiga professorlar Sh. Rahmatullayev va H.Ne‘matovning izlanish natijalarini ham e‘tirof etib o‘tish lozim[14,16]. Olim H.Ne‘matov “so‘z yasash qolipi”, “yasalgan so‘z”, “yasama so‘z” kabilarni o‘zaro farqlash lozimligini ta‘kidlab, yasama so‘zning til va nutqdagi o‘rni haqida asosli fikrlarni bayon etadi[11].

Asosiy qism. Kuzatishlar ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi bilan bog‘liq masalalar mazkur hodisaning an‘anaviy, tugal, umumiy talqini[18;27], tarixiy, zamonaviy so‘z yasalishi; unumli, unumsiz so‘z yasalishi muammolari[5;10;18;22;27], yasama so‘zning til va nutqdagi o‘rni masalasi[11;14;23], yasama so‘z bilan bevosita va bilvosita uzviylik kasb etadigan, nisbatan kam o‘rganilgan til hodisalari – ixtisoslashish, soddalashish, yaxlitlanish, atamalashish, leksemalashish hodisalari talqinlari[4;10] va h.k. kabilarni bilan belgilanadi.

Akademik A.Hojiyev “O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi” nomli tadqiqotida A.G‘ulomovning o‘zbek tilida so‘z yasalishi haqidagi fikrlariga qo‘shilgan holda yasalishning quyidagi:

- 1) grammatik so‘z yasash (affiks yordamida so‘z yasash – affiksatsiya, so‘z qo‘shish yo‘li bilan so‘z yasash – kompozitsiya, so‘zni bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqa turkumga ko‘chirish, kategorial ko‘chish yo‘li bilan yasash – konversiya);
- 2) leksik-semantik so‘z yasash (ma‘no o‘zgarishi orqali yangi so‘zning hosil bo‘lishi);
- 3) fonetik so‘z yasash (fonetik vositalar – har xil fonetik o‘zgarishlar yordami bilan yasash) turlarini belgilaydi[27,7].

Bunda, albatta, so‘z yasalishning affiksatsiya va kompozitsiya usullari yangi-yangi so‘zlarni yasashda yetakchilik qilishi ta‘kidlanadi.

Manbalarda “fonetik usul bilan so‘z yasash” borasida ham ma‘lumotlar mavjud. Bunda ikki hodisa nazarda tutiladi: 1) so‘zda fonetik o‘zgarish natijasida so‘z (bo‘r – bo‘z, ko‘r – ko‘z, urush – urish kabi) hosil bo‘lishi; 2) urg‘uning o‘rmini o‘zgartirish yo‘li bilan so‘z hosil qilish usuli (yangi – yangi, toza – toza, hozir – hozir kabi).

A.Hojiyev haqli ravishda ta‘kidlagani va izohlab berganidek, yasalishning “fonetik usuli” deb nomlanuvchi so‘z yasash usuli (Masalan: bo‘r-bo‘z, ko‘r-ko‘z, semir-semiz kabi) yasalish sifatida o‘zini oqlay olmaydi[27,7]. Ta‘kidlanganidek, bu kabi so‘zlar yuzaga kelishida muayyan bir sistema mavjud emas, qolaversa, bu kabi so‘zlar juda oz miqdorda. A.Hojiyev so‘z yasalishining “leksik-semantik” (yoki semantik usulda so‘z yasash) usulini ham inkor etadi. Bu borada tadqiqotchi shunday fikr bildiradi: “So‘z yasalishining “leksik-semantik” ... usuli deb ta‘riflanadigan usulida so‘zning biror sabab tufayli yuzaga kelish hodisasi bor, lekin so‘z yasash hodisasi yo‘q”[27,8]. Lekin polisemantik so‘zlar asosida yuzaga kelgan *burun II* (geografik termin – *Chukotka burni*), *qosh II* (hunarmandchilik termini – *Sandiq sirtiga qosh bilan bezak berildi.*) va b. lar tubdan yangi ma‘noli mustaqil leksemalar sanaladi. Mazkur usul bilan so‘z yasalishi faol kechmasa-da, vaqti-vaqti bilan bir-ikki so‘z vujudga kelib turadi. Shuning o‘ziyoq bu usul, ya‘ni “leksik-semantik usul”ni batamom rad etib bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

So‘z yasalishning “morfologik-sintaktik” usulida yangi so‘zlar vujudga kelishi bevosita turli grammatik shakllar bilan bog‘liq[27,8]. Bunda ma‘lum bir so‘zning yo asos shakli, yo qo‘shimcha shakli, yoki har ikkala shakl o‘z tabiatidan yiroqlashib (so‘z ma‘nosi yoki affiks eskirib), bir butun holga kelishi (soddalanishi, yaxlitlanishi) nazarda tutiladi. Masalan, *silliq*, *qizg‘in*, *yurak*, *ichak*, *ipak*, *nari*, *beri*, *qishloq*, *ovloq*, *sarg‘ish*, *ilon*, *ildiz* (soddalanishning birmuncha murakkab ko‘rinishi), *birdan*, *birga*, *olg‘a*, *oldin*, *o‘ngga*, *yaqinda*, *chapga*, *ortga* (soddalanishning oddiy ko‘rinishi) kabi o‘nlab hatto yuzlab so‘zlar mazkur usul natijasi, ya‘ni hosilasi hisoblanadi. Bular bugungi kunda to‘liq leksemaga aylangan yoki leksemalashish jarayonini kechirayotgan birliklar hisoblanadi.

So‘z yasash uchun umumiy belgi “yangi leksema hosil qilish” ekan, soddalanish (uning ko‘rinishlari bo‘lgan yaxlitlanish, tublashish, ixtisoslashish) orqali oldingi ma‘nosidan u yoki bu

darajadagi yangi-yangi ma'noli so'zlar yuzaga kela oladi. Faqat bu holat tez va osongina emas, balki uzoqroq vaqtda, ba'zan bir-ikki avlod ko'z o'ngida sodir bo'ladi.

Xullas, "leksik-semantik", "morfologik-sintaktik" usullar bilan so'z yasalishi o'zbek tilida mavjud hodisa bo'lib, so'z yasalishning nofaol turi sanaladi.

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi usullari bilan bog'liq fikrlarni rad etmagan holda yasama so'zlarni quyidagicha tasniflash mumkin.

1. Grammatik usul bilan so'z yasash: affiksatsiya usuli; kompozitsiya usuli.

O'zbek tilshunosligida affiksatsiya, kompozitsiya usuli bilan so'z yasash bo'yicha yetarlicha fikr-mulohazalar e'tirof etilgan. Biroq so'z yasalishga aloqador reduplikatsiya, konversiya bo'yicha aytilgan fikrlar oz, shu bilan birga, keng jamoatchilik orasida ommalashmagan. Ma'lumki, reduplikatsiya usuli (so'zlarni takrorlash, juftlash usuli bilan so'z yasash) bilan ham [3,484] ba'zi-ba'zida yangi so'zlar vujudga keladi. So'z yasalishiga oid maxsus tadqiqotlarda bunga alohida to'xtanilmaganligiga guvoh bo'lamiz. Tilshunoslikka doir lug'atlarda bu usul "asosning ikkilanishi", "takror", "ikki asosli so'z" tarzida ham izohlangan. Mazkur usulning qamrovi keng bo'lib, nafaqat so'zlar doirasida, balki tovushlar ikkilanishiga ko'ra ham qo'llanganiga guvoh bo'lamiz [3,484].

Grammatik so'z yasash usuli sifatida talqin etiladigan konversiya ("o'tish", "ko'chish", transpozitsiya) usulida yangi so'z hosil bo'lishi ham alohida kuzatish, tahlil va tasnifni talab etadi. Grammatika va leksikologiya oralig'idagi bu hodisa o'zbek tilida so'z yasalishi masalasida bir qadar ziddiyatli talqinga ega. Mazkur masala bilan bog'liq tadqiqotlarda konversiya hodisasi, uning chegarasi bilan bog'liq mezonlar nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki umumiy tilshunoslikda ham qat'iy emasligi ta'kidlanadi, bu ayni haqiqat.

O'zbek tilshunosligida mazkur masala tadqiqiga bag'ishlangan J.Eltazarov ishida so'z turkumlari paradigmasida yuz beradigan o'zaro aloqa va ko'chish, so'z turkumlarining kelib chiqishi, differentsiatsiyasi (urchishi); hozirgi o'zbek tilida otlashish, sifatlashish, sonlashish, olmoshlashish, ravishlashish, fe'llashish, ...ko'makchilashish, bog'lovchilashish, yuklamalashish kabilar tahlil etilgan [17]. Bu usulda so'z yasash ham faol kechmaydi.

2. Leksik-semantik so'z yasash usuli. Manbalarda bu usul haqida "So'z formasining leksik ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z (leksema)ga aylanishi bilan yangi so'z hosil bo'lishi, ko'p ma'noli so'zning ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishning (semantik aloqaning) yo'qolishi natijasida yangi leksema hosil bo'lishi", deya izoh beriladi [22,29]. Ammo ta'rifning birinchi bandidagi "so'z formasining leksik ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z (leksema)ga aylanishi bilan yangi so'z hosil bo'lishi" tarzidagi izoh so'z yasalishning "semantik usuli" ga emas, balki "morfologik-sintaktik" usul bilan so'z yasash hodisasiga muvofiq keladi.

Manbalarda so'z yasalishning leksik-semantik usuli bilan ko'p ma'noli so'zdan omonim so'zlar shakllanishi aytiladi. Mazkur usul bilan so'z vujudga kelishida ot va fe'llar yetakchilik qiladi. Masalan: *oqim I, oqim II; kun I, kun II; ko'ch I, ko'ch II; gap I, gap II; to'y I, to'y II; yo'ldosh I, yo'ldosh II* va h.k. Leksik-semantik so'z yasash usuli bilan omonim so'zlar yuzaga kelar ekan, bunda ko'p ma'noli so'zlar bir ma'nosi, ya'ni oldingi semasiologik tizimdagi ma'nosidan asta-sekin yiroqlashib, turg'un leksik birlik sifatida shakllanadi.

Ayrim manbalarda leksik-semantik so'z yasalishining mezoni sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: 1) leksik ma'noning har xil semasiologik tizimga o'tishi natijasida so'z ma'nosining dastlabki ma'nosidan uzoqlashish; 2) tan olingan yangi ma'noga mos konstruksiyada o'ziga xos shakliy xususiyatga ega bo'lish [7,22].

Umuman, so'z turkumlarining tarixiy-genetik differentsiatsiyasining "boshlang'ich nuqtasi", ya'ni ibtidoiy tilda qaysi so'z turkumi birlamchi bo'lganligi haqida fanda yagona fikrga kelinmaganligi (J.Eltazarov) so'z yasashning mazkur usuliga birmuncha soya soladi.

Haqiqatan ham, nutqimizda (umuman, turkiy tillarda) polisemantik so'z asosida yuzaga kelgan ("urchib chiqqan") o'nlab birliklar borki, ularning birlamchi, bosh ma'nosini topish o'ta mushkul. Turkiy tillarda ko'ch I va ko'ch II, shish I va shish II, to'y I va to'y II, ko'k I va ko'k II va h.k. kabi nutqiy, ya'ni kontekstdan tashqarida, bir paytning o'zida ham narsalik, ham harakat

tushunchasini ifodalovchi qator soʻzlar borki, birlamchi maʼnosini – qaysi biri qaysisidan oʻsib chiqqanligini aniqlashning iloji yoʻq[6,80]. Bu tarzida soʻz yasash oʻta sust kechadi.

3. Morfologik-sintaktik usulda soʻz yasash. Nutqimizdagi aksariyat turkiy (oʻzbekcha) soʻzlar kelib chiqishi (etimologiyasi)ga koʻra tarkiban va mazmunan yaxlitlik kasb etib, bir butun maʼno ifodaga egaligi bilan xarakterlanadi. Bu esa mazkur soʻzlarning qadimiyligi bilan belgilanadi. Til rivojining turli davrlarida soʻzshakllarning leksemaga oʻtishi faol kechgan, natijada yuzlab soʻzlar aynan shu usul bilan hosil boʻlgan.

Oʻzbek tilida “morfologik-sintaktik soʻz yasash” usuli “leksemalashish” termini ostida ham oʻrganiladi. Bu mantiqan toʻgʻri tasnif asosi boʻla oladi, chunki mazkur usul bevosita soʻzshakl yoki birikmashaklning yangicha tarkib (shakl) va mazmun kasb etishi bilan bogʻliq hodisadir.

Soʻz yasashining bunday usul koʻrinishlari sifatida soddalanish, yaxlitlanish, (ixtisoslashish), leksemalashish, atamalashish hodisasi kabilarni aytish mumkin. Bu kabi terminlar va ular bilan bogʻliq nazariy qarashlar, asosan, XX asrning oxirgi oʻn yilliklarida vujudga keldi[4], tadqiq va tasnif etila boshlandi.

Oʻzbek tili lugʻat qatlami, uning boyib borishi bilan bogʻliq nisbatan yangi tadqiqotlarda soʻz yasashga bevosita bogʻliq *soddalashish* (soʻzning morfem tuzilishida oʻzicha mustaqil boʻlgan morfemalarning oʻzaro birikib, yaʼni asos va qoʻshimchani birikib, shaklan ajralmas butunlik kasb etishi[21,36], shuningdek, butunlay yangicha maʼno ifodalashi), *yaxlitlanish* (*ideomatizatsiya* yoki *ixtisoslashish* – tarixan yasama boʻlgan leksema maʼnosining soʻz yoki shakl yasash qolipi maʼnosidan uzoqlashishi, uzilishi), *atamalashish* (*terminologizatsiya* – ijtimoiy biror-bir soʻzning fan atamasiga aylanishi), *leksemalashish* (*leksikolizatsiya* – tarixan soʻz birikmalari, gap qoliplari hosilasi boʻlgan birliklarda sintaktik aloqaning uzilishi natijasida turgʻun, tayyor birlikka aylanishi)ga yangi leksema hosil boʻlishining faol usullari tarzida baho beriladi[10,43-45]. Aslida ham shunday, masalan, *birdan, kunda, birga, yaqinda* (soddalanish), *uchuvchi, quruvchi, ishchi, yigʻilish, qurilish, kechuv, oʻynash* (ixtisoslashish), *toʻldiruvchi, aniqlovchi, ega, kesim, izohlovchi* (atamalashish), *marmartosh, ohaktosh* (leksemalashish) kabi yangicha soʻzlar oʻzbek tili lugʻat qatlamidan keyinchalik oʻrin egallagan birliklar sanaladi. Yana bir dalil ahamiyatliki, bu kabi usullar bilan soʻz yasashini affiksatsiya, kompozitsiya usulida soʻz yasashi bilan bir safda qoʻyib boʻlmaydi, eng asosiysi, mazkur usullar nisbatan nofaol hisoblanadi.

4. Oʻzbek tilida affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan soʻz yasashi faol kechadi. Biroq bu jarayonda baʼzan maromsiz yasashlar – okkazonal qoʻllanishlar[15] ham uchraydi. Odatda, shoir va yozuvchilar ijod mahsuli sifatida yuzaga chiqadigan nutqiy yasama soʻzlar uslub talabi, fikr ifodasidagi ehtiyoj mahsuli boʻlib yuzaga chiqadi. Shuningdek, ular nutqning ifodaviyligi, obrazlilikini taʼminlashga qoʻl keladi.

Oʻzbek tili soʻz yasovchi affikslari sifatida oʻnlab qoʻshimchalar sanaladi. Biroq bugungi kunda ularning maʼlum bir guruhigina faoliyat koʻrsatyapti, deyish mumkin. Soʻz yasovchi deya taʼriflanadigan bir qator affikslar borki, oʻz unumdorligini allaqachon yoʻqotgan yoki A.Hojiyev aytganidek, oʻz vaqtida ham unumli boʻlmagan. Buni quyidagicha izohlash mumkin. Maʼlumki, feʼl yasovchi affikslar sifatida manbalarda *-a, -an, -i, -illa/ulla, -ik, -ir/ur, -ira, -ay, -la, -lan, -lash, -lashtir, -lantir, -r/ar, -ra, -si, -sin, -sit, -t, -it, -ot, -q, -iq, -qar, -gʻar, -qir* va h.k. lar keltiriladi. Ammo bularning aksariyati allaqachon oʻz unumdorligini yoʻqotgan. Buning oʻziga yarasha sabablari bor. Masalan, *-illa (-ulla)* affiksi faqat taqlid soʻzlardan feʼl yasashga xizmat qilishini izohlashga hojat boʻlmas kerak (Masalan: *taqillamoq, lovullamoq* kabi). Istalgan taqlid soʻzdan mazkur shakl orqali feʼl yasash mumkin. Bu manbalarda keng izohlangan. Mazkur affiks ayni kunda yangi feʼl yasashi uchun, avvalo, yangi taqlid soʻz kerak boʻladiki, shundagina bu affiks feʼl yasashi mumkin boʻladi. *-illa (-ulla)* affiksining “yashovchanligi” bevosita taqlid soʻzlar rivoji bilan bogʻliq. Bu qoʻshimcha faollashishi uchun, avvalo, yangi taqlid soʻzga ehtiyoj sezadi. Koʻpgina nofaol feʼl yasovchi affikslar haqida ham shu va shunga yaqin fikrlarni aytish mumkin. Bu qoʻshimchalar (umuman, unumsiz soʻz yasovchi affikslar) bilan yasalgan (tarixan yasalgan) soʻzlarni tub soʻzlar (leksema) sifatida baholash lozim.

Endi boshqa bir holatni kuzatamiz. Kuzatishlar ko'rsatadiki, fe'l bilan bog'liq ko'pgina yasama so'zlar *-la, -lan, -lash* affikslari bilan bog'liq. *-la* affiksi faol, sermahsul fe'l yasovchi bo'lib, uning ma'no imkoniyatlari juda keng. Bu affiks yangi-yangi so'zlar (*soyalamoq, salqinlamoq, rulonlamoq, dasturlamoq, dalalamoq, safarlamoq, programmalamoq, skanerlamoq, kodlamoq, dizinfeksiyalamoq, tashqarilamoq*) yasashi bilan xarakter kasb etadi. Shuningdek, *-lan, -lash* affikslari xususida ham xuddi shunday fikrni aytish mumkin.

-la affiksining og'zaki va yozma nutqda fe'l yasash jarayoni faol kechayotganini iste'dodli yozuvchi T.Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarida keng kuzatish mumkin. Asardan olingan ayrim misollarni kuzatamiz: 1. *Yo'l, majnuntol soyalab o'tadi. Bobomiz ana shu yo'ldan sahar-sahar dalalaydi.* 2. *Qiblalatib belbog' yoyadi.* 3. *Men bo'xchamni orqalatib tashqarilayman.* 4. *Qaldirg'ochlar afg'on yurtga safarlabdi, kuz oxirlabdi-da.* 5. *Darvozadan ichkarilab edim, Oysuluv qizimiz peshvoz chiqib keldi.* Mazkur yasalmalar nutq birligi, okkazonal so'z yasalishi tipida bo'lsa-da, vaqt o'tib, ularning qo'llanish doirasi kengayishi tabiiy hol. Bu holat, ya'ni yasama so'z (muallif nutqi neologizmi – nutqiy hosila) ning yasalgan so'z (usual birlik – lug'aviy birlik)ga aylanish-aylanmasligi shu so'zlarning keyingi "taqdiri" bilan bog'liq. Aniqrog'i, yuqorida keltirilgan yasama fe'llar shu asar doirasida nutq birligi sifatida qolishi yoki keng ommalashib, leksemaga aylanishi mumkin.

-la affiksi jonli so'zlashuvda ham faol so'z yasovchi ekanligi bilan xarakter kasb etadi: Misollarni kuzatamiz: 1. *Kiprigingiz ostida soyalasak maylimi? Siz uzgan rishtalarni biz bog'lasak maylimi? (Qo'shiqdan).* 2. *Yerni ikki marta haydab bo'lib yaqindagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib ketayotgan bir laylak yiqilib tushibdi. (Ertakdan)* 3. *Talaba shaxsining ayrim xislatlari (tezkor reaksiya, yo'nalganlik va h.k.)ni rivojlantiruvchi fanlarni o'qitishda o'quv materialini dasturlab uzatadigan maxsus texnik vositalardan foydalanishdan iborat.(Gazetadan)*

-la hamda *-illa* affikslarining so'z yasashdagi imkoniyati tahlili yuqoridagi holatni ko'rsatadi.

Xullas, o'zbek tilida faol va o'rta faol affikslar sirasiga, jumladan, *-la, -lan, -lash, -lantir, -lashtir* (fe'l yasovchi); *-chi, -kor, -shunos, -paz, -xo'r, -ma, -lik* (ot yasovchi); *-li, -siz* (sifat yasovchi); *-larcha, -chasiga, -ona* (ravish yasovchi) kabilar misol bo'ladi.

So'zlarni qo'shish usuli (kompozitsiya) bilan ham yangi so'zlar vujudga kelishi kuzatiladi. Lekin A.Hojiyev qo'shma so'z bilan yangi so'z yasalishini rad etadi va shunday deydi: "O'zbek tili so'z yasalishiga oid ishlarining hammasida so'z yasashning "kompozitsiya usuli" qayd etiladi va u so'z yasashning mahsuldor usuli sifatida ta'riflanadi. Biroq hodisaga bevosita o'zbek tilining o'z materiallaridan kelib chiqib yondashilsa, bu tilda so'z yasashning "kompozitsiya usuli" deb atash mumkin va lozim bo'lgan usuli yo'qligi ma'lum bo'ladi"[27,8]. "Kompozitsiya" termini, balki qo'shma so'z termini mohiyatiga to'g'ri kelmas, lekin badiiy asar tilida muallif nutqi (individual nutq) ko'rinishi sifatida anchagina yangi-yangi qo'shma shakldagi so'zlar qo'llanganligi kuzatiladi. Jumladan, *nuqratan, telefonxat* (U.Azim), *sohibdil, kiyikso'qmoq, oyqovoq, chaqmoqtuyoq, sirtlonpanja* (M.Yusuf), *kajboshlik, oromkursi* (X.Do'stmuhammad) kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Umuman, lug'at tarkibi taraqqiyoti va boyishi xalq shevalari bilan ham uzviy va chambarchas bog'liq. O'zbek adabiy tili milliy til tarkibi evaziga boyib borar ekan, bunda nafaqat lug'aviy birlik, frazeologik birliklar ham xizmat qilishi mumkin[13,60-62].

5. Tashqi manba (tashqi imkoniyat) asosida o'zbek tili boyish usuli lug'at qatlamida neologizmlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq holda yuz beradi. Bu hodisa barcha tillar uchun umumiy bo'lib, turli xalqlar o'rtasidagi o'zaro ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy aloqalar natijasida leksik qatlamda son va sifat jihatdan o'zgarishlar bo'lib turadi.

Ijtimoiy hayot bilan birga, lug'at qatlamimiz *algoritm, sensor, market, antivirus, xaker, shou, chat, sayt, koronavirus, vunderkind, motivatsiya, pandimeya, karantin* va h.k. lar bilan boyib bormoqda. Mazkur so'zlarning ayrimlari avvaldan mavjud bo'lgan bo'lsa-da, bugungi kundagi kabi ommalashib, faol qo'llaniladigan so'z emas edi.

Xulosa. Demak, o'zbek tili lug'at qatlamining shakl va mazmun (son va sifat) jihatdan boyib, rivojlanib borishi yuqorida ko'rib o'tilgan so'z yasash usullari bilan bog'liq bo'lib, ularning o'zbek tili lug'at qatlamini boyitishdagi imkoniyati turli darajada. Bunda affiksatsiya, kompozitsiya usulida so'z yasash, shuningdek, lug'at qatlamimizning boyishida tashqi manba (o'zga tillarga xos so'zlar) asos bo'lib yangi-yangi so'zlarning yuzaga kelishi faol kechayotganligi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Асадов Т. Сўз туркумлари тизимида равиш. – Т.: “Муҳаррир”, 2010.
2. Asadov T. O'zbek tilida ravishlarning ma'noviy-uslubiy xususiyatlari. – Buxoro: “Buxoro nashriyoti”, 2011.
3. Ахманова С. Словарь лингвистических терминов. – М.: «Сов. энциклопедия», 1966.
4. Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 6-сон, 35-40-б.
5. Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. – Т. 1955.
6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII – IX вв. – Л.: Наука, 1980.
7. Нажимов П. Қорақалпоқ тилининг сўз ясалиш тизими. ДДА. – Нукус, 2019. 23-б.
8. Неъматов Х. Қайта қуриш стратегияси ва ўзбек синхроник тилшунослигининг вазифалари (Тил ва нутқ дифференциацияси) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 3-сон, 27-31-б.;
9. Неъматов Х. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 6-сон, 38-43-б.
10. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
11. Неъматов Х. Сўз ясаш қолипи, ясалган ва ясама сўз хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, 1-сон, 14-18-б.
12. Нурмонов А., Саримсоқов Б. Тил системасида сўзнинг ўрни ва сўзларни туркумларга ажратиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, 5-сон, 19-23-б.
13. Орифбоев Д. Диалектал фразеологизмлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 6-сон, 60-62-б.
14. Раҳматуллаев Ш. Тил қурилишининг асосий бирликлари. – Т.: “Университет”, 2002.
15. Тошалиева С.Н. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши. НДА. – Т. 1998.
16. Турдибоев Т. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси. НДА. – Т. 1996.
17. Элтазаров Ж. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқа ва кўчиши. ДДА. – Т. 2008.
18. Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Ғ. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: “Фан”, 1975.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Т.: “Ўзб. мил. энк.си”, 2006.
20. Қудайбергенов М. Қорақалпоқ тилида морфонологик ҳодисалар. ДДА. – Нукус, 2004.
21. Ҳожиёв А., Решетова Л. Ўзбек тили грамматик терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1980.
22. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Т.: “Ўқитувчи”, 1989.
23. Ҳожиёв А. Ясама сўз лисоний бирликми ёки нутқ бирлигими? // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 1-сон, 49-54-б.
24. Ҳожиёв А. Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар (“луғавий” ва “грамматик” морфема ҳақида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 3-сон, 29-35-б.